

НАУКОВА СПАДЩИНА О. О. РУСОВА В КОНТЕКСТІ АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОЛОГІЇ

Ганна СКРИПНИК

У лютому виповнилося 160 років з дня народження відомого вченого, етнографа, статистика та громадського діяча Олександра Русова. Етнічний росіянин за походженням, О. Русов проте, як місцем свого народження, так і всім життям та творчістю був пов'язаний з Україною¹, і, як слушно зазначали його сучасники, “симпатії до України на ґрунті близькості до її природи і народу, підсилені почуттям протесту проти історичних і сучасних йому несправедливостей внутрішньої політики, перетворили його національну самосвідомість і запалили в ній вогонь українського патріотизму. Цей благородний великорос за своїми поглядами і устремліннями був більш глибоким і переконаним українцем, чим багато хто з осіб корінного українського походження”².

О. Русов народився у Києві і здобував освіту в рідному місті на історико-філологічному факультеті університету Святого Володимира³. Отримавши диплом, він починає учителювати в одній із гімназій Києва. Філолог за освітою, О. Русов поєднував роботу вчителя латинської мови із вивченням музики та народної пісенної творчості. Всі ці його захоплення “злилися в кінці-кінців у глибокий інтерес до українського народу, його мови, творчості, історії і побуту...”⁴. Тож, такі тісні контакти із народною стихією дуже посприяли його долученню до етнографії, до участі у роботі одного з перших етнографічних осередків в Україні — Південно-західного відділу Російського географічного товариства⁵.

Сучасники науковця зазначають, що “Олександр Олександрович був глибоко відданий українським інтересам ще з молодих років і незмінно таким залишився ще до кінця життя. Ніякі перетрубації в його житті, зміни і віяння в урядових і суспільних сферах не змогли зрушити його з цієї точки зору”⁶. Вже під час навчання в університеті О. Русов стає активним членом старої київської громади. Саме під впливом її членів — видатних діячів культурно-національного відродження другої

половини ХІХ ст. (Володимира Антоновича, Олександра Кониського, Михайла Драгоманова, Тадея Рильського, Миколи Лисенка, Михайла Старицького та інших) формувалася активна життєва позиція юнака, виник його інтерес до української народної культури. Як вже зазначалося, викладання в гімназії О. Русов поєднує з етнографічними та статистичними студіями. У 1869—1870 рр. він бере активну участь в етнографічних дослідженнях регіонів України, разом із М. Драгомановим, В. Антоновичем, М. Лисенком та М. Костомаровим стає учасником очолюваної П. Чубинським етнографічної експедиції до Західної України, Білорусі, Молдови. Співпрацюючи зі створеним 1873 р. Південно-західним відділом Географічного товариства, Олександр Олександрович зацікавився кобзарським мистецтвом, зокрема — творчістю відомого кобзаря Остапа Вересая, і підготував монографічне дослідження “Остап Вересай, один из последних кобзарей Молорусских”, за яке був премійований РГТ. У зазначеній роботі міститься ґрунтовний аналіз та зроблені цікаві спостереження не лише щодо творчості О. Вересая, а й наведено низку цікавих фактів з історії та етнографії сіл регіону — Кладьківки, Калюженців, Голінки, Сокиринців тощо. До ранніх студій науковця належить праця “Русские трактаты в конце XVII — начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре” (1876), яка не втратила актуальності та є цінним етнологічним та етнолінгвістичним джерелом.

В історії вітчизняної науки О. Русов відомий перш за все як основоположник статистики. До його здобутків у цій сфері належить “розробка і проведення в життя нових методів статистичного дослідження, національна постановка оціночних робіт, ряд статистичних описів окремих губерній, повітів, міст України, керівництво місцевими переписами населення і опрацювання їх результатів”⁷. Плідною була його участь і в проведенні одноденного перепису населення Києва 1874 р.

Разом з П. Червінським та В. Варзаром О. Русов закладає основи земської статистики на Чернігівщині. На запрошення Чернігівських земських зборів 1876 р. він активно співпрацює зі створеним при земській управі статистичним відділом⁸, де було розроблено нову методику статистичних досліджень, котра передбачала передусім необхідність глибокого аналізу питань продуктивності та прибутковості землі та землеробської праці, а також ґрунтовну програму, за якою провадилися основні дослідження місцевостей Чернігівського повіту. За спогадами С. Русової, дружини Олександра Олександровича, чернігівське статистичне бюро помітно впливало не лише на економічне, а й на культурне життя краю, “було тоді наче культурним центром Чернігова”, який ініціював громадський та інтелектуально-мистецький розвиток. Здобутком діяльності чернігівських статистиків стало опублікування окремим виданням важливої фактологічної праці “Материалы для описания земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистического отделения при Черниговской губернской земской управе”⁹. Згодом, 1886 р., губернські земські збори ініціювали створення “Сводного описания губернии” – узагальнюючої праці, яка б репрезентувала якомога точніший облік виробничих сил, виробництва і споживання, тобто економічний баланс губернії. Була розроблена й затверджена в 1886 р. програма, що передбачала, крім статистичних, етнографічні, антропологічні та економічні дослідження. Однак, нових розвідок проведено не було, а асигновані 1897 р. кошти були використані на підготовку та опублікування матеріалу, який на той час вже було зібрано в різних установах, переважно у вигляді описів окремих повітів. Опубліковане таким чином “Описание Черниговской губернии, проведенное по поручению губернского земства членам императорского Русского географического общества А. А. Русовым” було своєрідним монографічним описом, доповненим картографічним матеріалом та серією таблиць. В ньому йдеться про історію утворення губернії, її заселення та історичні долі її землеробського населення. Простежується динаміка соціального складу мешканців за даними

1764, 1782, 1851, 1858, 1878, 1894 рр. У дослідженні подається характеристика території губернії, її топографічний профіль. Аналізується, за даними народної словесності, гідрографія. Наводяться фенологічні та метеорологічні відомості, описуються кліматичні особливості, вміщено географічний нарис. З етнографічного погляду особливо цікаві розділи, в яких йдеться про землеробство та тваринництво. В них зібрано багато відомостей, що стосуються складу ґрунтів, класифікуються земельні наділи за функціональним призначенням, характеризуються типи приватного землеволодіння привілейованих суспільних прошарків та простолюду (дворян, казни, духівництва, купців, євреїв, міщан, козаків і селян). Також у праці розглядаються системи польового землекористування та “кормових площ” (луки та вигони), за даними переписів простежуються кількісні характеристики скотарства в цілому та описується середня забезпеченість селянських господарств худобою. Безперечно цінність складають і додатки, які містять статистичні відомості про динаміку земельного майна та картографічний матеріал. Деякі з репрезентованих карт (зокрема, “карта поширення звичайних землеробських знарядь”) є надзвичайно важливим джерелом для створюваного в ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України історико-етнографічного атласу “Сільськогосподарські знаряддя українців”.

Впродовж 10 років (1882–1892) дослідник очолював оціночно-статистичну роботу в Херсонській, Харківській і Полтавській губерніях, а з 1899 по 1902 рр. обіймав посаду завідувача статистичного бюро Полтавського губернського земства, де проводив описи повітів і міст та організував подвірний перепис у губернії.

Серед наукової спадщини О. Русова однією із найвагоміших праць є малопомічена сучасними дослідниками розвідка “Статистика украинского населения Европейской России”. Це, власне, перша робота етносоціологічного характеру, в якій, за матеріалами перепису 1897 р., зроблено аналіз етнічної та етнодемографічної структури населення підросійських земель України кін. ХІХ ст. У ній автор обґрунтував свої концептуальні підходи та критерії визначення компактності українсько-

го етнічного населення, а відтак — етнічних меж нації. За визначеними ним принципами територіально-державного розмежування, до українських етнічних земель О. Русов відносив ті території, де українці склали абсолютну більшість¹⁰. А щодо показників етнічної належності, то основним з них дослідник вважав рідну мову, в той час, коли інші, окрім мови, великої ваги надавали самосвідомості та віросповіданню.

Послугуючись статистичними даними перепису, автор окреслює межі розселення українців, зазначаючи, що територія України протягається на північ від Чорного моря і досягає 52–53° північної широти, охоплюючи зокрема землі між Білостоком і Більським у Гродненській губернії, а далі в східному напрямку має кордони з містами Пінськ, Мозир, Річиця, Новгород-Сіверський, Курськ, Новохоперськ.

О. Русов слушно зауважує, що українські етнічні поселення “скрізь дотримуються кордонів поширення цього народу у північній півкулі”, сягаючи 55° північної широти, “які і тисячі років тому назад зайняті були українським народом біля Карпат і Придніпров’я”. Позиція автора майже цілком збігається з межами етнічної території, окресленими відомим вітчизняним етногеографом Степаном Рудницьким, який зазначав, що на початку ХХ ст. “територія, заселена переважно українським населенням, простягається між 43° і 54° північної широти, 21° і 44° східної довготи, займаючи таким чином широку і довгу смугу Східної Європи, площею майже 850 тис. кв. кілометрів”¹¹. Схоже визначення етнічних меж українського народу знаходимо й у поетичному, надзвичайному переконливому описі видатного дослідника, росіянина М. Надеждіна, який вважав, що Україна простяглася “под благодатною сенью южного неба, по широкому ковру степей, окаймлєнных струями Дуная и Дона, хребтами Кавказа и Карпат, волнами Каспия”. Загалом О. Русов виокремлював 8 губерній, що налічували 84 повіти з переважним відсотком українського населення та 10 губерній, до яких входили 22 повіти, в яких більше 50 % сільського населення склали українці. Ця територія (без інших суміжних областей в окремих повітах, де була відносна більшість українців, за підра-

хунками дослідника, нараховувала 575 тис км¹².

О. Русов, зважаючи на дане опитування щодо визначення респондентами своєї рідної мови, ідентифікує українцями 22 380 551 чоловік (з них 11 243 940 чоловіків і 11 135 356 жінок). Мешканцями міст українського походження названо всього 1 256 387 чоловік або 5,6 %¹³. Щодо процентного співвідношення між етнічними українцями та росіянами, то в основних губерніях розподіл був такий: Подільська — 96,1 %, Волинська — 95,1 %, Полтавська — 93,1 %, Київська — 92,9 %, Харківська — 81,7 %, Катеринославська — 79,3 %, Херсонська — 70,9 %, Бессарабська — 60,6 %, Чернігівська — 70,2 %, Таврійська — 59,6 %, Кубанська — 52,3 %, Ставропольська — 39,8 %, Воронежська — 36,3 %, Астраханська — 24,5 %, Донська — 29,5 % тощо.

Наведені автором таблиці статистичних даних засвідчують існування цілих етнічних українських масивів у губерніях та повітах, що згодом, внаслідок державного розмежування України та Росії у 1918 — на поч. 20-х рр. ХХ ст., відійшли до Росії. Зокрема, у 1763 р. в окремих повітах Воронежської губернії питома вага українців відносно всього населення була дуже високою: у Хоперському — 80,82 %; у Середському — 73,7 %; у Павловському — 57,39 %¹⁴. Схожий високий відсоток українців на землях Слобожанщини зафіксовано і Всеросійським переписом 1897 р., за яким у Харківській губернії українці склали 80,6 %, а у Воронежській — майже половину — 43,4 %¹⁵. Причому в окремих повітах Воронежської губернії, за даними того ж перепису, українцями була абсолютна більшість населення. В Острогозькому повіті, наприклад, українці становили 90,3 % всього населення; у Бирючинському — 70,5 %, у Богучарському — 81,8 %; у Валуйському — 51,1 %. Значна їх кількість мешкала в повітах Курщини: у Гайворонському — 59,4 %, у Путивльському — 52,6 %, у Ново-Оскольському — 51,1 %¹⁶ тощо.

Проте російським урядом свідомо не визнавався національний склад селищ Слобожанщини, в результаті чого чимало українців було зараховано до Воронежської та Курської губерній Росії. У цих губерніях, не зважаючи на

відсутність умов для повноцінного культурно-національного розвитку в складі Російської імперії, українство зберегло свою етнічну самосвідомість та успадковані від предків національні традиції аж до початку ХХ ст. Саме тому після розвалу імперії на теренах Слобожанщини поширюється український культурно-національний та державницький рух, розвивається процес українізації, відбуваються українські з'їзди, на яких звучать думки про приєднання згаданих територій до України¹⁷. Ось, наприклад, фрагмент звернення учасників національного з'їзду Валуйського та Острогозького повітів: "Український з'їзд частини Вороніжчини і селянський з'їзд Острогозького повіту на Вороніжчині, визнаючи себе українцями, робить заяву Центральній Раді і Російському Тимчасовому Правительству, що поділення України і невизнання Слобожанщини є шлях контрреволюційний, протестує і домагається, аби українська частина Слобожанщини була прилучена до автономної України".

Записка голови української "мирової" делегації С. Шелухіна про "мирові" переговори з Росією у 1918 р. є красномовною ілюстрацією явищ, про які мовилось раніше. Автор пише, що "російська делегація у своїм проекті одступила на захід в різних місцях на 125–150–200 верст од української етнографічної межі [...] Вона спронувала таку державну межу, що нею одрізує до Росії навіть 5 повітів Волині". Відтак при визначенні кордонів України в 1917–1925 рр. (за умови відвертого диктату з боку Росії) до складу України не потрапили периферійні території (Стародубщина, ряд районів Воронежчини, Курщини, Білгородщини тощо), які за статистичними даними, наведеними у згаданій розвідці О. Русова, належать до її історичних етнічних меж. Дослідник також стверджував, що "Курська губернія повинна бути поділена на дві частини — українську і великоруську"¹⁸.

Не маючи жодних умов для культурно-національного розвитку, зазнаючи переслідувань та фізичних репресій, українці в зазначених регіонах були зросійщені і кількість їх катастрофічно зменшилася. За даними перепису 1979 р., українців налічувалося у Воронежській області 5,4 %, у Білгородській — 4,8 %, у Курській — 1,4 %¹⁹.

Отже, на визначенні північно-східних та східних кордонів України з Росією позначилися як пряма військова агресія Росії проти України, так і різноплановий дипломатичний тиск та довільне, тенденційне трактування історичних та етнодемографічних реалій російським урядом, внаслідок чого, як справедливо зазначає професор В. Наулко, "мільйони компактно розселених українців залишилися поза Україною — у суміжних регіонах Кубані, Північного Кавказу, Приазов'я, Центрально-Чорноземного регіону тощо"²⁰. На українських землях, які відійшли до Росії (Північна Слобожанщина, частина Ростовської області (Таганрозький і Шахтинський округи), західна Кубань (Краснодарський край), за даними перепису 1926 р., українців нарахувалося 3 млн. 357 тис. чоловік, що складало 66 % всього населення цих земель. Наведений О. Русовим статистичний матеріал актуалізується у контексті сучасних безпідставних заяв з елементами територіальних претензій до України з боку російського політичного істеблшменту. Всі ці заяви спростовуються об'єктивними статистичними працями дослідника та інших вітчизняних вчених. Зокрема, за підрахунками В. Кубійовича, велика суцільна неросійська територія, що відійшла до Росії від України, склала площу 114300 км²: "Вона включена до Росії навіть без прав автономної республіки чи автономної області; у ній українці не мають жодних національних прав, немає українських шкіл [...] української преси і книжок, а приплив українського друкованого слова і взагалі культурних зв'язків з УРСР — утруднений"²¹.

Аналізована тут розвідка О. Русова містить також цікаві статистичні відомості та їх аналіз щодо показників освіченості українців. Дослідник, зокрема, зазначає, що "на місці старої культури княжих часів в Київській та Волинській губерніях — біля самого вогнища освіти — Київського університету, а також в Харківській та Херсонській губернії показник грамотності українців нижчий загального показника для даної губернії: на стільки чужі університети Київський, Харківський, Одеський українському населенню"²². Автор це пояснює тим, що національним меншинам дозволено мати школи з рідною мовою викладання, "тоді коли відкриття школи з викладанням на рідній мові українців вважається чомусь державним злочином, внаслідок чого вони займа-

ють останнє місце по грамотності в ряду всіх народів європейської Росії”²³. На його думку, “оновлення півдня Росії, заселеного українським народом, нерозривно поєднувалося з націоналізацією в українському дусі просвіти, управління, суду, церкви і всього побуту. Без цього [...] немислимий прогрес українського народу”²⁴.

Сучасники високо поцінювали благородні душевні якості дослідника, його різносторонні інтереси та щире прагнення служити народу, серед якого дослідник жив: “... всецело и органически А. А. Русов примыкал ко всякой общественной работе в сфере украинских интересов, где бы и в каких бы формах эта работа не предьявляла свои требования. Член старой Киевской громады 70-х годов, участник и организатор первых украинских спектаклей в Киеве, редактор пражского издания “Кобзаря” Т. Шевченко, составитель популярно-научных брошюр на украинском языке [...], горячий участник всех украинских общественных собраний, член “Союза автономистов-федералистов” от украинцев, сотрудник украинских периодических изданий, участник академической комиссии по пересмотру украинского перевода Евангелия и т.д. — всюду Русов вносил свой пыл, свою непосредственность, горячее сердце и беззаветную веру в национальное возрождение родного края...”²⁵.

Життя і діяльність О. Русова, як і інших чільних діячів старої київської громади, було викликом долі й історії. Завдяки просвітницькій праці О. Русова, В. Антоновича, Хв. Вовка, П. Чубинського та інших подвижників української науки цієї доби, український народ не розчинився в національній стихії сусідніх народів і племен, а зумів піднятися з історичного забуття і, порвавши пута неволі, стати на шлях державного самоствердження.

This article is devoted to the famous scholar, ethnographer, civil activist Oleksandr Rusov. All his work was concentrated on the study of Ukrainian folk, their history, life style and language. Among his most prominent works was the foundation of the statistics as the scholarly discipline and its use for the ethnographical studies. Special attention deserves his work “The Statistics of the Ukrainian Population of the European Russia”. His data on Ukrainian and Russian population in various regions at different historical times are very valuable for the contemporary scholars. He actively participated in Ukrainian cultural life: he was the organizer of the first Ukrainian plays on Kyiv stages, the editor of Prague edition of “Kobzar”, and participated in different social and cultural organizations.

¹ Дорошенко Д. Мої спогади про Ол. Ол. Русова (Окремий відбиток). — С. 3–23.

² Смуток П. Памяти А. Русова // Украинская жизнь. — 1915. — № 10. — С. 11

³ Енциклопедія українознавства. — Л., 1998. — Т. 7. — С. 2649–2650.

⁴ Смуток П. Зазнач. праця. — С. 11.

⁵ Грицковян Я. Олександр Русов // Украинский календарь: 1985. — Варшава, 1985. — С. 109–111.

⁶ Жебуньов Л. Памяти А. А. Русова // Украинская жизнь. — 1915. — № 10. — С. 21.

⁷ Там само. — С. 10.

⁸ Шевченко В. Олександр Русов і Чернігівщина // Сіверянський літопис. — 1995. — № 2. — С. 50–53.

⁹ Материалы для описания земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. — К., 1877. — Т. 1: Черниговский уезд; Т. 2: Борзенский уезд.

¹⁰ Русов А. Статистика украинского населения европейской России // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — С.Пб., 1916. — С. 394.

¹¹ Рудницкий С. Очерк географии Украины // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — С.Пб., 1916. — Т. 2. — С. 361.

¹² Русов А. Зазнач. праця. — С. 395.

¹³ Там само. — С. 384.

¹⁴ Махнова Г. Чисельність і склад українського населення Росії в 60-х роках XVIII ст. // Український історичний журнал. — 1965. — № 2. — С. 115.

¹⁵ Русов А. Зазнач. праця. — С. 387, 390.

¹⁶ Русов А. Там само. — С. 390.

¹⁷ Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. — Тернопіль, 1996.

¹⁸ Русов А. Зазнач. праця. — С. 382.

¹⁹ Наулко В., Чорна Н. Динаміка чисельності і розміщення українців у світі (XVIII–XX ст.) // Народна творчість та етнографія. — 1990. — № 5. — С. 3–16; Наулко В. Український етнос у часі й просторі // Берегиня. — 1992. — № 1. — С. 25.

²⁰ Наулко В. Український етнос у часі і просторі // Берегиня. — 1992. — № 1. — С. 16.

²¹ Кубійович В. Зміни національних відносин в Україні у XX столітті // Народна творчість та етнографія. — 1996. — № 1. — С. 52.

²² Русов А. Зазнач. праця. — С. 405.

²³ Там само. — С. 406.

²⁴ Жебуньов Л. Памяти А. А. Русова. — С. 21.

²⁵ Смуток П. Памяти А. Русова // Украинская жизнь. — 1915. — № 10. — С. 12.